

ΤΟ ΘΈΜΑ

Το Ορθόδοξο Χριστιανικό Νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης «Η Ευαγγελίστρια»*

Δρ. Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης
Ιατρός, Υγιεινολόγος – Βιοπαθολόγος

Εισαγωγή

Η ταφή, ο τάφος και τα ταφικά έθιμα αποτελούν μία αλληλένδετη ενότητα, η οποία από τους προϊστορικούς χρόνους είχε αποκτήσει θεσμικό χαρακτήρα με περίβλημα θρησκευτικού κύρους.

Στην Αρχαία Ελλάδα από τον 6^ο π.Χ. αιώνα και αργότερα στη Ρώμη η ταφή και η απότιση τιμών στους νεκρούς τελούνταν έξω από τις πόλεις και τους οικισμούς, κυρίως, για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας. Την ίδια μέριμνα για την ίδια αιτία είχαν επιδείξει, επίσης, οι Εβραίοι, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι και οι Κινέζοι. Αντίθετα οι Χριστιανοί χρησιμοποιούσαν τις κατακόμβες τόσο ως τόπους λατρείας, όσο και για τις ταφές των νεκρών, ενώ όταν άρχισαν να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα έθιβαν τους νεκρούς, κυρίως, σε εκκλησίες και σε αυλές των εκκλησιών. Σταδιακά τα λιθόστρωτα των εκκλησιών γέμισαν ασφυκτικά με ταφόπλακες. Στις αυλές των εκκλησιών, τα φέρετρα τοποθετούνταν το ένα πάνω στο άλλο μέσα στους τάφους, μέχρι λίγα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ για να εξασφα-

λισθούν χώροι για νέους ενταφιασμούς, οι νεωκόροι αφαιρούσαν, κρυφά, οστά και μερικώς αποσυντεθημένα πτώματα από παλαιότερες ταφές. Πολλοί τέτοιοι χώροι αποτέλεσαν άμεσες πηγές πρόκλησης ασθενειών και επιδημιών για όσους σύχναζαν εκεί.

Περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα οι συνέπειες του ενταφιασμού μεγάλου αριθμού νεκρών μέσα και γύρω από τις εκκλησίες συνδυαστικά με την έλλειψη επαρκούς χώρου για περαιτέρω ταφές μέσα στα όρια των πόλεων, αποτέλεσαν αντικείμενο δημόσιου προβληματισμού και την απαραίτητη λήψη μέτρων για τη διευθέτηση του ζητήματος. Πρώτη η επαναστατική κυβέρνηση στη Γαλλία καθόρισε με διάταγμα τον τρόπο εγκατάστασης των νεκροταφείων, τους όρους της ταφής των νεκρών και τους χώρους όπου αποκλειστικά και μόνο αυτή ήταν επιτρεπτή για λόγους υγιεινής και κοινωνικής πρόνοιας.

Η απόφαση ίδρυσης Ορθόδοξου Χριστιανικού νεκροταφείου στη Θεσσαλονίκη

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η οθωμανική κυβέρνηση αξιολογώντας ως αναπό-

* Κείμενο εισήγησης που πραγματοποιήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 2010 στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στα πλαίσια επισημοτικής εκδήλωσης με θέμα «Τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης».

φευκτη επιλογή την ανάγκη εκσυγχρονισμού του κράτους, υιοθέτησε διάφορες μεταρρυθμίσεις και νεωτερισμούς. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν η θέσπιση νόμου για την οργάνωση και λειτουργία νεκροταφείων, με τον οποίο η ταφή των νεκρών έπαυε, πλέον, να αποτελεί κοινωνικοθηρησκευτικό καθήκον και ρυθμιζόταν εφεξής με πολιειακές διατυπώσεις.

Ο συγκεκριμένος νόμος, ο οποίος κοινοποιήθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε όλες τις Μητροπόλεις της δικαιοδοσίας του, προέβλεπε την ίδρυση νεκροταφείων σε ολόκληρη την επικράτεια σε χώρους εγκεκριμένους από τις αρχές και προς αποκλειστική χρήση για ταφή νεκρών.

Στη Θεσσαλονίκη, μέχρι τη θέσπιση του νέου νόμου, η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα ενταφίαζε τα μέλη της με βάση τους εκκλησιαστικούς κανόνες, έχοντας μοναδική υποχρέωση προς τις οθωμανικές αρχές τη δήλωση του θανάτου του αποθανόντος μέλους της. Με τις νέες συνθήκες θεσμοθετήθηκαν αρκετές διατυπώσεις και προδιαγραφές σχετικά με τις ταφές και τη λειτουργία των νεκροταφείων, ενώ το κράτος άρχισε να δια-

δραματίζει σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή τους.

Την περίοδο εκείνη αγλάιζε τη Θεσσαλονίκη με την παρουσία του ως Μητροπολίτης ο από Βάρνης Ιωακείμ, ο μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ο Δημητριάδης αποκαλούμενος Μεγαλόφρων και Μεγαλοπρεπής. Ο Ιωακείμ, με το διορατικό πνεύμα που τον χαρακτήριζε, αντιλήφθηκε αμέσως ότι οι συγκυρίες της εποχής ήταν κατάλληλες για την ίδρυση από την Ελληνική Κοινότητα της πόλης ενός σύγχρονου νεκροταφείου. Επιπρόσθετα, οι πιέσεις της βουλγαρικής παροικίας προς τις οθωμανικές αρχές για την παραχώρηση έκτασης έξω από το ανατολικό τείχος με σκοπό τη δημιουργία δικού της νεκροταφείου, επέτεινε την ανάγκη άμεσης κινητοποίησης της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας προς την ίδια κατεύθυνση. Άλλωστε, ήταν η εποχή των έντονων εθνοτικών ανταγωνισμών και διενέξεων με διακύβευμα τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία γενικότερα.

Ο Ιωακείμ έχοντας επίγνωση της πολυπλοκότητας, της ευθύνης και του μεγάλου κόστους που απαιτούσε η προσπάθεια ίδρυσης και λειτουργίας ενός νεκροταφείου σύγχρονων προδιαγραφών, είχε την έμπνευση να αποταθεί στο σωματείο «Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης – Φ.Α.Α.Θ.» και να ζητήσει από το Διοικητικό της Συμβούλιο την ανάληψη του όλου έργου.

Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης

Το 1871, λίγους μήνες μετά το σχίσμα της Βουλγαρικής Εκκλησίας, οι ηγέτες της Ελληνικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν και υλοποίησαν την ίδρυση της «Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών Θεσσαλονίκης – Φ.Α.Α.Θ.», η οποία θα λειτουργούσε εφεξής, εμφανώς ως μοχλός στήριξης των αναξιοπαθούντων και αφανώς, ως μηχανισμός προώθησης των εθνικών δικαιών.

Η συνεχής αύξηση των μελών της, με γεωμετρική πρόοδο, και οι γενναίες οικονομικές ενισχύσεις Ελλήνων ομογενών της Ευρώπης υπό τη μορφή δωρεών, ευεργετημάτων και συνδρομών συνεισέφεραν στην αύξηση της περιουσίας της, η οποία τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της υπερέβη τις 1.000 χρυσές οθωμανικές λίρες. Από το κεφάλαιο αυτό αποφασίστηκε το 40,0% να αποτελέσει αποθεματικό και το υπόλοιπο 60,0% να διατεθεί σε ευαγείς και εθνικούς σκοπούς. Προς

Ιωακείμ ο Γ' (1834-1912). Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης.

την κατεύθυνση αυτή συμβλήθηκε με Έλληνες ιατρούς και φαρμακοποιούς για την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε άπορους, στήριζε φυλακισμένους πατριώτες και ενίσχυε χήρες και ορφανά παιδιά. Επιπρόσθετα, με πόρους της Αδελφότητας επιδοτήθηκαν ενορίες, εκκλησιαστικές και εθνικές οργανώσεις, διδάσκαλοι και άποροι μαθητές.

Το 1875, λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή της, η Αδελφότητα, έχοντας μεταξύ των μελών της τους πλέον διακεκριμένους Έλληνες της Θεσσαλονίκης και έχοντας αποκτήσει με το έργο και την προσφορά της αναγνωριστικότητα, ευρύτατη αποδοχή, κοινωνική επιρροή και κύρος απέναντι στις οθωμανικές αρχές, αποδέχθηκε την πρόταση της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας για την ίδρυση και λειτουργία οργανωμένων νεκροταφείων.

Η ίδρυση και λειτουργία του Νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας

Στις 24 Απριλίου 1875 η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα Θεσσαλονίκης προχώρησε σε σύμβαση με τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ανδρών για την

ίδρυση και λειτουργία μόνιμων και με σύγχρονες υποδομές νεκροταφείων. Η σύμβαση επικυρώθηκε από τον τότε Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ και καταχωρήθηκε στα αρχεία της Μητρόπολης με τον αριθμό 653.

Με τη συγκεκριμένη σύμβαση η Κοινότητα εκχώρησε τα δικαιώματά της στην Αδελφότητα «*εφ' όλου του εκτός των ανατολικών τειχών χώρου συμπεριλαμβανομένης της περιοχής των Λατομείων, του Αγιάσματος του Αγίου Παύλου και του Κέδρηνου Λόφου, ήτοι του χώρου εκείνου όπου επί αιώνας εθάπτοντο οι των Ορθοδόξων Ελλήνων νεκροί...*».

Η βασική υποχρέωση που ανέλαβε η Αδελφότητα, σύμφωνα με τη σύμβαση, ήταν η παράδοση έτοιμου προς λειτουργία νεκροταφείου «*ιδίαις δαπάναις*», μέσα σε τρία χρόνια, ενώ με το άρθρο 11 της ίδιας σύμβασης αφηνόταν στη διακριτική της ευχέρεια «*...να ανεγείρη και έτερον νεκροταφείον παρά την θέσιν της Αγίας Παρασκευής...*».

Η προσπάθεια ίδρυσης του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας είχε πλέον δρομολογηθεί και το πρώτο μέλημα της Αδελφότητας ήταν η περιτοίχιση του χώρου. Το συγκεκριμένο έργο,

Το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Διακρίνεται το Δημοτικό Νοσοκομείο (σήμερα Γ.Ν.Θ. «Άγιος Δημήτριος», Αρχείο Κ.Ι.Θ.).

που παρουσίαζε δυσκολίες στην εκτέλεσή του, λόγω διαφόρων κωλυμάτων που προέβλλαν οι οθωμανικές αρχές, ξεκίνησε άμεσα και ολοκληρώθηκε, σταδιακά, μετά πάροδο αρκετών ετών.

Το 1891, ύστερα από παρέμβαση του επιτροπέυοντος της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης Επισκόπου Αρδαμερίου Σοφρωνίου επετράπη η περιτοίχιση της Ευαγγελίστριας προς την πλευρά της λεωφόρου της Χρυσής Πύλης και προς την πλευρά «τα Πλατάνια του Λάζου», της οποίας η περιοχή εντάχθηκε στο νεκροταφείο. Με την επέκταση αυτή και την ισοπέδωση ανωμαλιών του εδάφους το εμβαδό του νεκροταφείου αυξήθηκε, περίπου, κατά 30%.

Η Αδελφότητα, επιδιώκοντας τις καλές σχέσεις με τις αρχές, εξέφρασε τις ευχαριστίες της προς τον Γενικό Διοικητή Ζιχγή πασά, καθώς και στον προκάτοχό του Γκαλίπ πασά για την αδειοδότηση υλοποίησης του έργου.

Παράλληλα με το έργο περιτοίχισης του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας ανοικοδομήθηκε από την Αδελφότητα ο ομώνυμος ναός, κατασκευάστηκαν χώροι φιλοξενίας των επισκεπτών, δωμάτια για τις κατοικίες του ιερέως και του φύλακα, οστεοφυλάκειο, χωνευτήριο προς αποθήκευση των οστών και άλλοι βοηθητικοί χώροι.

Οι Θεσσαλονικείς προσέτρεξαν προς υποστήριξη της προσπάθειας της Αδελφότητας, προσφέροντας σημαντικές οικονομικές ενισχύσεις και δωρεές σε είδη. Με τον τρόπο αυτό στο ποσό των 400 χρυσών οθωμανικών λιρών του αποθεματικού της Αδελφότητας, που διατέθηκε ολόκληρο ως βασικό κεφάλαιο για την έναρξη των εργασιών, προστέθηκαν άλλες 100 χρυσές οθωμανικές λίρες της Αδελφότητας ύστερα από σύναψη δανείου, 80 λίρες από τη Μάρθα Βάλλιου, 50 λίρες από τον Αθανάσιο Ιωαννίδη και 10 λίρες από τον Ματθαίο Χατζηγεωργίου. Το 1881 με την προσφορά 100 λιρών από τους Αθανάσιο Ιωαννίδη και Δημήτριο Κατούνη κατασκευάστηκε η μεγάλη υδάτινη δεξαμενή και το υδραγωγείο του νεκροταφείου. Το 1898 με πόρους του κληροδοτήματος του ζεύγους των ομογενών από τη Σεβαστούπολη της Ρωσίας Εμμανουήλ και Σμαράγδας Γραμματικώφ κτίστηκε το κωδωνοστάσιο του ναού υπό την επίβλεψη του Ι. Τιμάνη. Τέλος, με γενναία δωρεά του Γεωργίου Βλάχη ανοικοδομήθηκαν η αίθουσα συνεδριάσεων και τα γραφεία της Επιτροπής Επιστασίας του νεκροταφείου, που εξοπλήστηκαν με κομψά έπιπλα.

Σε γενικές γραμμές, με την ορθολογική διαχείριση του κεφαλαίου που συγκέντρωσε η

Ο τάφος του Προέδρου της Φ.Α.Θ. Δημητρίου Κατσάλη (αριστερά) και ο τάφος της οικογένειας Μιχαήλ Κυριακού (δεξιά) στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας (Αρχείο Φ.Α.Θ.).

Αδελφότητα, ολοκληρώθηκαν οι βασικές υποδομές του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας, που άρχισε να λειτουργεί κανονικά το 1880. Το γεγονός ότι δεν περατώθηκε το έργο εντός μιας τριετίας, όπως όριζε η σύμβαση του 1875, θα μπορούσε να αποδοθεί στα διάφορα εμπόδια που παρεμβάλλονταν, συνεχώς, από τις Οθωμανικές Αρχές.

Στην όλη προσπάθεια της ίδρυσης και στη συνέχεια της λειτουργίας και της συνεχούς βελτίωσης των υποδομών του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας σημαντικότερη υπήρξε η προσφορά των μελών της Επιτροπής Επιστασίας του νεκροταφείου, που όριζε το Διοικητικό Συμβούλιο της Αδελφότητας. Η Επιτροπή αυτή, κατά την περίοδο που η «Ευαγγελίστρια» λειτουργούσε με φροντίδα της Αδελφότητας, πλαισιώθηκε από διακεκριμένα μέλη της και επιφανείς Θεσσαλονικείς. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι Αλεξιάδης Κωνσταντίνος, Αντωνιάδης Νικόλαος, Βλάχης Γεώργιος, Βουγιούκας Γρηγόριος, Γεωργιάδης Θεόδωρος, Γεωργιάδης Χ. Κωνσταντίνος, Θεοδωρίδης Λάζαρος, Κεχαγιάς Γρηγόριος, Κοντορέπας Δημήτριος, Κρεούζης Γρηγόριος, Λεόπουλος Μιχαήλ, Μάνος Αθανάσιος, Τουρτούλης Μιχαήλ, Τσιμάνης Γεώργιος και Τσολάκης Νικόλαος.

Σταδιακά το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας άρχισε να γεμίζει με τάφους, από τους οποίους πολλοί έφεραν προτομές, επιτύμβια γλυπτά και ανάγλυφα. Το παλαιότερο ταφικό γλυπτό ήταν η προτομή του Γρηγορίου Παπαδόπουλου, ενώ μεταξύ των πλέον κομψών και πλούσιων σε διάκοσμο ταφικών μνημείων συγκαταλέγονταν οι τάφοι της Οικογένειας Άμποτ και του Ιωάννη Πρασάκκη. Αρκετοί τάφοι έφεραν προτομές ή αγάλματα που αφορούσαν σε δεόμενους αγγέλους και γονυκλινείς γυναίκες και άλλοι έφεραν γλυπτά διακοσμητικά στοιχεία, όπως σταυρούς, κρίνους και άλλα λουλούδια.

Εκχωρήσεις τμημάτων του Νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας

Η έκταση, η οποία επιλέχθηκε για τη δημιουργία του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας, αφορούσε σε κοιμητηριακό χώρο των Ορθόδοξων Χριστιανών, που διαπιστωμένα λειτουργούσε από αιώνες με τρόπο, όμως, άτακτο. Η συγκεκριμένη έκταση, την οποία διεκδίκησε η Φιλόπρωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης ως

εκδοχούς των δικαιωμάτων της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας για την ίδρυση και λειτουργία σύγχρονου νεκροταφείου, υπήρξε, σχεδόν ταυτόχρονα με την υπογραφή της σύμβασης του 1875 μεταξύ της Κοινότητας και της Αδελφότητας, πεδίο εκχωρήσεων και αυθαίρετων καταπατήσεων τμημάτων της από διάφορους φορείς.

Μέρος της έκτασης εκχωρήθηκε από τις Οθωμανικές Αρχές στο Ορφανοτροφείο Ισλά-Χανέ και μέρος για την ίδρυση νεκροταφείων των Αρμενίων και των Διαμαρτυρομένων.

Λίγα χρόνια αργότερα η Αδελφότητα και κατ' επέκταση ο ελληνισμός της Θεσσαλονίκης δέχθηκε το πλήγμα της απόφασης του Νομαρχιακού Συμβουλίου για εκχώρηση τμήματος της έκτασης στη θέση «τα Πλατάνια του Λάζου» για τη δημιουργία βουλγαρικού νεκροταφείου. Το συγκεκριμένο νεκροταφείο ιδρύθηκε το 1887, καταργήθηκε μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 και ο χώρος του ενσωματώθηκε στην Ευαγγελίστρια.

Το 1902 το υψηλότερο τμήμα του νεκροταφείου καταστράφηκε και ο χώρος του εκχωρήθηκε για την ανοικοδόμηση του Δημοτικού Νοσοκομείου και του Λυσοιατρείου.

Το 1931 θεσπίστηκε ο νόμος 5148 με τον οποίο δρομολογήθηκε η άρση του δικαιώματος διαχείρισης των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης από τη Φιλόπρωχο Αδελφότητα Ανδρών.

Η αφαίρεση των δικαιωμάτων και των αρμοδιοτήτων της Φιλοπρωχού Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης από τα νεκροταφεία

Για να γίνουν κατανοητές κάποιες από τις βασικές αιτιάσεις που συνεισέφεραν, ώστε να αρθεί η εμπλοκή της Φιλοπρωχού Αδελφότητος Ανδρών από τη λειτουργία των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης, πρέπει να επισημανθούν τα εξής:

1. Η διαχείριση των νεκροταφείων από την Αδελφότητα αποτελούσε κατά βάση κοινωνικοθρησκευτική προσφορά, η οποία της προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος.
2. Τα έσοδα από τη διαχείριση των νεκροταφείων προσέφεραν σημαντικούς πόρους, μέρος των οποίων επενδύονταν στη συνεχή συντήρηση και βελτίωση των υποδομών τους και μέρος για την άσκηση φιλανθρωπικού έργου, το οποίο προσέδιδε στην Αδελφότητα ευρύτατη κοινωνική αναγνώριση και επιρροή.

3. Στα νεκροταφεία απασχολούνταν ως μόνιμο ή εποχιακό προσωπικό δεκάδες Θεσσαλονικείς, οι οποίοι επιλέγονταν από το Διοικητικό Συμβούλιο της Αδελφότητας με κριτήρια αυστηρά κοινωνικά, χωρίς να γίνονται αποδεκτές παρεμβάσεις τρίτων για διορισμό «ημετέρων».
4. Η Αδελφότητα εξέφραζε στην πράξη τα πρότυπα της κοινοτικής αλληλεγγύης, η οποία είχε εμπεδωθεί τα δύσκολα χρόνια της οθωμανικής κατοχής και είχε ως βάση τη χριστιανική αντίληψη περί εθελοντικής υποστήριξης και προσφοράς προς τους αναξιοπαθόντες, χωρίς εκλογικούς ή άλλους υπολογισμούς. Αντίθετα το πνεύμα της εποχής είχε ως επίκεντρο την πολιτικοϊδεολογική τοποθέτηση, την αντίληψη του κρατικισμού και του ελέγχου κάθε δραστηριότητας άμεσα από την Πολιτεία ή από όργανα και φορείς που είχε υπό την εποπτεία της.
5. Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου οι πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών ήταν οξύτατες, με συνέπεια να θεωρούν οι μεν τους δε ως εχθρούς, που πρέπει να εξοντωθούν ή έστω να αποδυναμωθούν. Συγκυριακά, κατά την περίοδο εκείνη το Δ.Σ. της Αδελφότητας και τα περισσότερα από τα μέλη της φαίνεται ότι ανήκαν στην πλευρά των Αντιβενιζελικών, χωρίς όμως να εκδηλώνουν, εμφανώς τουλάχιστον, θέσεις ή δράσεις εις βάρος της άλλης πλευράς. Αντίθετα, με ομόφωνη απόφαση των μελών της Γενικής Συνέλευσης της Αδελφότητας είχε αναγορευτεί ως Επίτιμος Πρόεδρος της ο Ελευθέριος Βενιζέλος «...εις αναγνώριση της μέγιστης προσφοράς του εις την πατρίδα...». Η σημασία της συγκεκριμένης δίκαιης απότισης τιμής προς τον Ε. Βενιζέλο μπορεί να αξιολογηθεί συνεκτιμώντας ότι στα 140 χρόνια, που μεσολάβησαν από την ίδρυση της Αδελφότητας μέχρι τις μέρες μας, μόνο πέντε, συνολικά, προσωπικότητες αξιώθηκαν του τίτλου του Επίτιμου Προέδρου της.
Τα προαναφερθέντα φαίνεται ότι λειτούργησαν συνδυαστικά, ώστε να μεθοδεύσουν συγκεκριμένοι κύκλοι την αποδυνάμωση του έργου της Αδελφότητας.

Κατά τη διάρκεια του έτους 1930 συνέβησαν τρία σοβαρά επεισόδια εις βάρος της. Τα επεισόδια αυτά, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, υ-

πήρξαν το προϋμνιο γεγονότων που οδήγησαν στην αφαίρεση κάθε ευθύνης και αρμοδιότητας της Αδελφότητας επί των νεκροταφείων και έμμεσα στην υπονόμηση του μεγάλου φιλανθρωπικού της έργου.

Το πρώτο επεισόδιο αφορούσε στην αυθαίρετη διεκδίκηση του μεγαλύτερου τμήματος του βοηθητικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτεινής από την ΙΧ Μεραρχία Ιππικού του Γ' Σώματος Στρατού, που εκδηλώθηκε μόλις η Αδελφότητα προσπάθησε να περιτοίχισι και να καλλωπίσει την περιοχή. Το δεύτερο επεισόδιο αφορούσε σε ατεκμηριώτες διεκδικήσεις από τρίτους τμημάτων της περιοχής του Αγίου Παύλου, που εκδηλώθηκε αμέσως μετά την αποχώρηση του Νικολάου Μάνου, διακεκριμένου μέλους της Αδελφότητας, από τον δημαρχιακό θώκο. Το τρίτο επεισόδιο αφορούσε στην επί μακρόν διακοπή της υδροδότησης του κτήματος του Αγίου Παύλου και του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας από τις υπηρεσίες του Δήμου.

Τα επεισόδια αυτά προκάλεσαν έντονο προβληματισμό και ανησυχία στο Διοικητικό Συμβούλιο της Αδελφότητας, το οποίο υπό την Προεδρία του ιατρού και διακεκριμένου Μακεδονομάχου Δημητρίου Μαργαρόπουλου δραστηριοποιήθηκε αμέσως και με τρόπο μεθοδικό, για τη συγκέντρωση στοιχείων, που να κατοχυρώνουν τα δικαιώματα της Φ.Α.Α.Θ. και να τεκμηριώνουν το πολύπλευρο έργο της.

Την άνοιξη του 1931 το Δ.Σ. της Φ.Α.Α.Θ. πληροφορήθηκε τη σύνταξη σχεδίου νόμου «περί διοικήσεως ενοριών», το οποίο σε άρθρο του προέβλεπε ότι «παν ιδιωτικόν ναΐδριον τιθέμενον εις δημοσίαν λατρείαν δημεύεται» και σε άλλο

Ο Ιερός Ναός της Ευαγγελίστριας στο ομώνυμο νεκροταφείο στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Αρχειό Φ.Α.Α.Θ.).

άρθρο, ότι «η διοικήσεις και διαχειρίσεις των νεκροταφείων και των εν αυτοίς ιερών ναών περιέρχεται εις τους Δήμους και τας Κοινότητες».

Το Δ.Σ. της Αδελφότητας δραστηριοποιήθηκε αμέσως και αποφάσισε αφενός να κλείσει τον Ιερό Ναό του Αγίου Παύλου και αφετέρου να μεταβούν στην Αθήνα ο Πρόεδρος Δ. Μαργαρόπουλος και ο νομικός σύμβουλος της Αδελφότητας Εμμανουήλ Μάνος. Στόχος τους ήταν, με κατάλληλες ενέργειες, να επιτύχουν την απόσυρση του νομοσχεδίου ή έστω προσθήκη τροπολογίας, που είχε συντάξει ο Εμ. Μάνος.

Φαίνεται ότι οι επαφές των Δ. Μαργαρόπουλου και Ε. Μάνου στην Αθήνα υπήρξαν αποδοτικές, διότι αφενός αποσύρθηκε το υπό ψήφιση νομοσχέδιο και αφετέρου ο αρμόδιος Υπουργός, αφού ενημερώθηκε για την προταθείσα τροπολογία, έδειξε ότι διάκειται ευμενώς για την αποδοχή της.

Στις 9 Οκτωβρίου 1931 η Ανωτέρα Ενοριακή Αντιπροσωπεία οικειοποιούμενη αυθαίρετα την ιδιότητα του διαδόχου της διά νόμου καταργηθείσας Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας και προφανώς παρακινούμενη από συγκεκριμένους κύκλους, κατήγγειλε με έγγραφο που επιδόθηκε στην Αδελφότητα τη σύμβαση του 1875.

Αυθημερόν, μετά την παραλαβή του συγκεκριμένου εγγράφου, ο Πρόεδρος της Αδελφότητας Δ. Μαργαρόπουλος, ο νομικός της σύμβουλος Εμ. Μάνος και ο δικηγόρος Ι. Λαδάς ζήτησαν ακρόαση από τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Στυλιανό Γονατά.

Η συνάντηση υπήρξε, μάλλον, επεισοδιακή. Οι αντιπρόσωποι της Αδελφότητας διαμαρτυρήθηκαν έντονα στον Στ. Γονατά για το ατόπημά του να επικυρώσει μία παρανόμως ληφθείσα απόφαση της Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας, η οποία ήταν προσβλητική για την Αδελφότητα και υπονομευτική για το έργο της. Επεσήμαναν ότι θέματα που αφορούν σε περιουσιακά ζητήματα δεν επιλύονται με διοικητικές πράξεις, αλλά μόνο δικαστικά και τόνισαν ότι εάν κάποιος πιστεύουν ότι έχουν δικαίωμα να οικειοποιηθούν περιουσία, την οποία επί μακρόν, με πολύ κόπο και με επενδύσεις εκατομμυρίων δραχμών δημιούργησε η Αδελφότητα εκ του μηδενός, μπορούν να τη διεκδικήσουν ενώπιον της δικαιοσύνης.

Τόσο ο Γενικός Διοικητής Γονατάς, όσο και ο παριστάμενος Γεν. Γραμματέας της Γενικής Διοί-

κησης Λαζαρίδης αναγνώρισαν το λογικό και το νόμιμο των επιχειρημάτων της Αδελφότητας και διαβεβαίωσαν τους εκπροσώπους της ότι θα αναστείλουν την εκτέλεση της απόφασης και ότι θα προβούν σε δέουσες συστάσεις προς την Ανωτέρα Ενοριακή Αντιπροσωπεία.

Στην πρόσκαιρη, όπως διαπιστώθηκε αργότερα, αλλαγή της στάσης του Στ. Γονατά πρέπει να συνεισέφεραν δύο αξιοσημείωτα γεγονότα, που του υπενθύμισε ο Δ. Μαργαρόπουλος και τα οποία φαίνεται ότι τον προβληματίσαν. Το πρώτο ήταν η σημαντική υποστήριξη που του είχε προσφέρει η Αδελφότητα την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, όταν είχε στελεχώσει ως υπάλληλος το Ελληνικό Προξενείο Αδριανούπολης με το ψευδώνυμο Στέργιος Γρηγορίου. Το δεύτερο ήταν η συνδρομή ύψους 30 χρυσών οθωμανικών λιρών, που είχε προσφέρει, πρώτη, το 1909 η Αδελφότητα στο Θρακικό Τμήμα της «Πανελληνίας Οργανώσεως», στο οποίο ο Γονατάς είχε τεθεί επικεφαλής, όταν επέστρεψε από την Αδριανούπολη στην Αθήνα.

Την Τετάρτη 14 Οκτωβρίου 1931, ημέρα που είχε ορίσει η Ανωτέρα Ενοριακή Αντιπροσωπεία

Χαρίσιος Βαμβακάς (1872-1952). Βουλευτής, Γερουσιαστής και Δήμαρχος Θεσσαλονίκης.

Δημήτριος Γ. Μαργαρόπουλος (1869-1950). Ιατρός, Μακεδονομάχος και Πρόεδρος της Φ.Α.Α.Θ. την περίοδο 1930-1942.

για την παράδοση των νεκροταφείων, δεκάδες επιφανείς Θεσσαλονικείς μέλη της Αδελφότητας, έχοντας επικεφαλής τις Εκκλησιαστικές Επιτροπές των Ι. Ναών Ευαγγελίστριας και Αγίας Παρασκευής και πλαισιούμενοι από δικηγόρους, προσήλθαν, για προληπτικούς λόγους, στα νεκροταφεία. Η ορισθείσα Επιτροπή της Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας προς «παραλαβή» των νεκροταφείων ήλθε, άκουσε τις θέσεις και τις διαμαρτυρίες των μελών της Αδελφότητας και απήλθε, χωρίς να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια.

Λίγες ημέρες αργότερα ο Δήμαρχος Χαρίσιος Βαμβακάς έφερε προς συζήτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο, αιφνιδιαστικά και εκτός ημερήσιας διάταξης, το θέμα της παραλαβής των νεκροταφείων. Σφοδρότατη υπήρξε η αντίδραση πολλών Δημοτικών Συμβούλων, μελών και μη της Αδελφότητας, οι οποίοι κατέκριναν τη σχεδιαζόμενη από τον Δήμαρχο πραξικοπηματική αρπαγή ξένης ιδιοκτησίας, χωρίς αποζημίωση της δικαιούχου Αδελφότητας.

Το αποτέλεσμα ήταν να αποσύρει ο Δήμαρχος την πρότασή του, δήθεν διά παντός. Στην πραγματικότητα, όμως, τόσο ο Δήμαρχος, όσο

και η Ανωτέρα Ενοριακή Αντιπροσωπεία με τη συνδρομή φίλα προσκείμενων βουλευτών προσπαθούσαν στην Αθήνα να μεθοδεύσουν τρόπους αφαίρεσης της περιουσίας της Αδελφότητας, «για ίδιον έκαστος όφελος».

Την ίδια περίοδο εμφανίστηκαν δημοσιεύματα σε αθηναϊκές εφημερίδες με υπονοούμενα και κατηγορίες, όπως ότι η Αδελφότητα «εργάζεται άκρως τοπικιστικά και ασκεί τοπικιστική φιλανθρωπία υπέρ των Θεσσαλονικέων και μόνο». Τα εμφανώς κατευθυνόμενα αυτά δημοσιεύματα απέκρυπταν το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα και μεταγενέστερα η Αδελφότητα είχε διευρύνει το πατριωτικό και φιλανθρωπικό της έργο σε ολόκληρο το Μακεδονικό χώρο. Απέκρυπταν, επίσης, το γεγονός ότι οι ανάγκες των αναξιοπαθόντων της Θεσσαλονίκης που κάλυπτε η Αδελφότητα, ιδιαίτερα μετά την εγκατάσταση στην περιοχή της δεκάδων χιλιάδων προσφύγων από τη Μ. Ασία και τη Θράκη ήταν τεράστιες. Τέλος, απέκρυπταν το γεγονός ότι καμία αθηναϊκή φιλανθρωπική οργάνωση δεν είχε, κατ' αντιστοιχία, παρουσία και έργο στη Θεσσαλονίκη ή σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, με εξαίρεση τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, που είχε την έδρα του στην πρωτεύουσα.

Για την Αδελφότητα η υπόθεση των νεκροταφείων δεν ήταν μόνο ζήτημα προάσπισης μιας περιουσίας η οποία δημιουργήθηκε σταδιακά επί δεκαετίες εκ του μηδενός, με μεγάλες προσπάθειες και σημαντική επένδυση κεφαλαίων. Ήταν, κυρίως, ζήτημα διαφύλαξης εσόδων, με τα οποία ασκούσε ευρύτατο φιλανθρωπικό έργο, χωρίς καμία κοινωνική, πολιτική, αλλά και θρησκευτική προκατάληψη.

Τελικά, ο νόμος 5148 ψηφίστηκε όπως είχε διατυπωθεί αρχικά, χωρίς να περιλαμβάνει την τροπολογία που είχε ζητήσει η Αδελφότητα.

Ο συγκεκριμένος νόμος είχε ως βάση τον νόμο 2508/21-9-1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων». Με τις διατάξεις του τροποποίησε όλη την υφιστάμενη νομοθεσία περί διαλύσεως των επί τουρκοκρατίας Ορθοδόξων Κοινοτήτων. Ως προς τα νεκροταφεία, ο νόμος όριζε ότι εφεξής θα ανήκαν ως προς τη διοίκηση και τη διαχείριση στους Δήμους.

Στις 19 Φεβρουαρίου 1932, μετέβησαν στην Αθήνα για διαβουλεύσεις ο Πρόεδρος της Αδελ-

φότητας Δ. Μαργαρόπουλος, ο Ταμίας Γ. Ζαρούκας και ο νομικός σύμβουλος Εμ. Μάνος. Στις διάφορες επαφές τους έτυχαν ουσιαστικής συμπαράστασης, κυρίως, από τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Λούβαρη και τον βουλευτή Μιχαήλ, οι οποίοι ήταν μέλη της Αδελφότητας και γνώστες των σκοπών και των στόχων της.

Αργά το απόγευμα της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1932 ο Δ. Μαργαρόπουλος επανήλθε στη Θεσσαλονίκη μετά από ταξίδι του στην Αθήνα για το ζήτημα των νεκροταφείων. Ο Δήμαρχος Χ. Βαμβακάς μόλις πληροφορήθηκε την άφιξή του τον αναζήτησε αμέσως και επίμονα, τόσο στην οικία του, όσο και σε άλλα σημεία της πόλης, απαιτώντας την αυθημερόν και αυτοστιγμεί παράδοση των νεκροταφείων. Ο Μαργαρόπουλος τον συνάντησε, διαμαρτυρήθηκε έντονα για το βεβιασμένο της απαίτησής του και για την παράλειψη στοιχειώδους συμπεριφοράς να αποστείνει γραπτώς το αίτημά του στην Αδελφότητα. Τέλος, του ζήτησε ολιγοήμερη αναβολή προκειμένου να συγκαλέσει Γενική Συνέλευση των μελών της Αδελφότητας, η οποία ως κυρίαρχο σώμα θα συζητούσε και θα αποφάσιζε για το ζήτημα.

Το πρωί της 27^{ης} Φεβρουαρίου προσήλθε στην οικία του Μαργαρόπουλου ομάδα υπαλλήλων του Δήμου και του ζήτησαν να μεταβούν μαζί στα νεκροταφεία για την παράδοσή τους. Ο Μαργαρόπουλος αρνήθηκε να τους ακολουθήσει, οπότε οι υπάλληλοι του Δήμου μετέβησαν στα νεκροταφεία και προχώρησαν στην κατάληψή τους, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες του νομικού συμβούλου της Αδελφότητας Εμ. Μάνου, ο οποίος προσπάθησε ανεπιτυχώς να τους αποτρέψει.

Το ζήτημα των νεκροταφείων προκάλεσε αναστάτωση στην πόλη και υπήρξε αντικείμενο έντονων συζητήσεων και αντιπαραθέσεων πολιτικών, δημοσιογράφων και απλών πολιτών, που δημιούργησαν στη Θεσσαλονίκη διχαστικό κλίμα.

Η κατάσταση αυτή φαίνεται ότι ώθησε ισχυρό πολιτικό παράγοντα της Θεσσαλονίκης, με συμμετοχή και επιρροή στην Κυβέρνηση, να παρέμβει διακριτικά και να μεθοδεύσει προσπάθεια ψήφισης ειδικής διάταξης για τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης υπέρ της Αδελφότητας, σε ένα άσχετο νομοσχέδιο. Παρά το γεγονός ότι σε κανένα πρακτικό συνεδρίασης του Δ.Σ. της Αδελφότητας ή σε κάποιο άλλο έγγραφο δεν αναφέρεται ρητώς το όνομα του συγκεκριμένου πολιτικού παράγοντα, εικάζεται ότι αυτός ήταν ο

Δημήτριος Γ. Δίγκας (1876-1974). Βουλευτής, Γερουσιαστής, Υπουργός και Πρόεδρος της Φ.Α.Α.Θ. την περίοδο 1926-1930.

Δημήτριος Δίγκας.

Ο Δ. Δίγκας, βουλευτής Θεσσαλονίκης, Υπουργός Συγκοινωνιών τη συγκεκριμένη περίοδο, είχε διατελέσει Πρόεδρος της Αδελφότητας κατά τα έτη 1926-1930, συνδεόταν προσωπικά με τα περισσότερα μέλη της και γνώριζε σε βάθος όλα τα ζητήματα που την απασχολούσαν.

Πράγματι, τις επόμενες ημέρες το ζήτημα των νεκροταφείων απασχόλησε τη Βουλή των Ελλήνων στα πλαίσια συζήτησης νόμου «*περί Σχολικών Ταμείων και Σχολικών Εφορειών*». Όμως, ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων Γεώργιος Παπανδρέου απάλειψε την ειδική διάταξη του νομοσχεδίου που αναγνώριζε τα δικαιώματα της Αδελφότητας. Επί του θέματος παρένεβη διαμαρτυρόμενος ο βουλευτής Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, λέγοντας επί λέξει: «*Ζημιώνετε την Φιλόπτωχο Αδελφότητα Θεσσαλονίκης. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης εντελώς αυθαιρέτως κατέλαβε τα νεκροταφεία, η δε ενέργεια αυτή είναι άδικος και απορώ, ενώ διά της διατάξεως δυνάμεθα να αποφύγομεν μίαν παρανομίαν εις βάρος της Αδελφότητος ήτις διαθέτει 400-500 χιλιάδες ετησίως δι' υποτροφίας, επεμβαίνει ο Γενικός Διοικη-*

τής. Η επέμβασίς του είναι φανερόν ότι οφείλεται εις κομματικούς λόγους».

Ακολούθησε παρέμβαση του ίδιου του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος δικαιολόγησε την ενέργεια του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Στ. Γονατά και στήριξε τη θέση του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων για την απόλεια της διάταξης.

Μετά την ατελέσφορη αυτή προσπάθεια στη Βουλή η Αδελφότητα κατέφυγε στη δικαιοσύνη. Με την παράθεση δεκάδων εγγράφων και τις καταθέσεις πολλών Θεσσαλονικέων ως μαρτύρων ο αρμόδιος Ειρηνοδίκης, εκδικάζοντας την αγωγή προσωρινών μέτρων της Αδελφότητας, την έκανε δεκτή και διέταξε, στις 5 Μαρτίου 1932, την επανεγκατάσταση της Αδελφότητας στη νομή των νεκροταφείων. Με την αγωγή της η Αδελφότητα διατύπωσε τη θέση ότι «...βάσει του Οθωμανικού νόμου περί γαιών και της κυρωθείσας με τον νόμο ΔΣΙΓ' του 1913 Συνθήκης των Αθηνών, οι χώροι των δύο νεκροταφείων της Ορθοδόξου Χριστιανικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης είχαν περιέλθει στην ιδιοκτησία της, συνεπώς η επίμαχη νεότερη νομοθεσία δεν μπορούσε να εφαρμοστεί...».

Η απόφαση του Ειρηνοδικείου αποτέλεσε μία δικαίωση για την Αδελφότητα, η οποία όμως δεν είχε τύχη. Με παρέμβαση του Προέδρου Πρωτοδικών, ύστερα από υπόδειξη του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, ζητήθηκε η ανακοπή της εκτέλεσης της απόφασης και η παραπομπή της εφεσιβληθείσας υπόθεσης στο Δικαστήριο Συγκρούσεως Καθηκόντων των Αθηνών.

Κατά την εκδίκαση στο Πρωτοδικείο στις 14 Ιανουαρίου 1933 της υπόθεσης περί προσωρινών μέτρων, η Αδελφότητα έχασε τη δίκη με ψήφους δικαστών δύο υπέρ του Δήμου και μίας υπέρ αυτής.

Η απογοήτευση για την Αδελφότητα και για τους Θεσσαλονικείς εκείνους που γνώριζαν το έργο και την προσφορά της ήταν μεγάλη. Το Διοικητικό Συμβούλιο έχοντας πλήρη επίγνωση ότι η απώλεια των πόρων από τη διαχείριση των νεκροταφείων θα οδηγούσε σε πλήρη αποδυνάμωση του γενικότερου φιλανθρωπικού της έργου, επανήλθε σύντομα σε νέες προσπάθειες για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων της.

Προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε συνάντηση του Προέδρου της Αδελφότητας με τον Υφυπουργό παρά τω Πρωθυπουργώ Β. Σαγιά, ο οποίος υποσχέθηκε να ενεργήσει, ώστε το δίκαιο

της Αδελφότητας που καταπατήθηκε δικαστικά να αποδοθεί νομοθετικά. Στη συνέχεια, με τη συνδρομή του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλους της Αδελφότητας Ν. Λούβαρη μεθοδεύτηκε συνάντηση των Δ. Μαργαρόπουλου και Αθ. Μάνου με τον νέο Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων της Κυβέρνησης συνασπισμού του Π. Τσαλδάρη Θεόδωρο Τουρκοβασίλη. Ο Υπουργός δεσμεύτηκε για τη νομοθετική αποκατάσταση της αδικίας και υπέδειξε στην Αδελφότητα να ετοιμάσει τα σχετικά και να τα διαβιβάσει στο Υπουργείο. Επιδιωκόμενος στόχος ήταν να γίνει δεκτή μεταξύ άλλων και μία τροπολογία υπέρ της Αδελφότητας, κατά την προγραμματιζόμενη επανεξέταση του νόμου 5148.

Η πρόταση τροπολογίας συντάχθηκε από τον Καθηγητή Ν. Λούβαρη, ο οποίος την περίοδο 1926-1928 είχε διατελέσει Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και από ομάδα νομικών της Αδελφότητας. Στη συνέχεια τέθηκε υπόψη στον Υπουργό Θ. Τουρκοβασίλη, ο οποίος «...κατά γράμμα επιδοκίμασας ταύτην μας υπέδειξε να την δώσωμεν εις τίνα των Γερουσιαστών να την ει-

Νικόλαος Λούβαρης (1885-1961). Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ακαδημαϊκός, Υπουργός Παιδείας και ενεργό μέλος της Φ.Α.Α.Θ.

σαγάγη κατά την επικείμενη συζήτησιν εν τη Γερουσία και αυτός αμέσως θα την ενέκρινεν...».

Στη μεθόδευση της συγκεκριμένης προσπάθειας πολύτιμη υπήρξε η συνεισφορά, εκτός του Καθηγητή Λούβαρη, του βουλευτή Χαλκιδικής και μέλους της Αδελφότητας Β. Βασιλικού, καθώς και του Γερουσιαστή Γεωργίου Παπαβασιλείου. Ο τελευταίος, όχι μόνο εισήγαγε προς συζήτηση την τροπολογία την οποία επεδίωκε η Αδελφότητα, αλλά και υποστήριξε με πάθος τα δικά της, αναπτύσσοντας πτυχές από την πολύπλευρη, κοινωνική, φιλανθρωπική και φιλεκπαιδευτική της δράση. Αντίθετα, λαύρος κατά της Αδελφότητας και της τροπολογίας τοποθετήθηκε ο Γερουσιαστής Θεσσαλονίκης Μιχαήλ (Μικές) Μαυρογορδάτος, ο οποίος επηρέασε με τη στάση του το σύνολο των παρόντων στη συνεδρίαση Βουλευτών και Γερουσιαστών, που ανήκαν στον ίδιο πολιτικό χώρο με τον ίδιο, με συνέπεια η τροπολογία, τελικά, να απορριφθεί. Πρέπει να επισημανθεί ότι Πρόεδρος της Γερουσίας την περίοδο εκείνη ήταν ο Στ. Γονατάς, πρώην Γενικός Διοικητής Μακεδονίας.

Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε εκ νέου απογοήτευση στην Αδελφότητα και στους Θεσσαλονικείς που υποστήριζαν τα δικά της. Το Διοικητικό Συμβούλιο του ιστορικού αυτού σωματείου έπρεπε να αποφασίσει τα επόμενα βήματά του για τις διεκδικήσεις του σε επίπεδο νομοθετικών παρεμβάσεων και σε επίπεδο δικαιοσύνης. Κυρίως, όμως, έπρεπε να προσδιορίσει εκ νέου τους στόχους, το πεδίο και το εύρος των δραστηριοτήτων του σε κοινωνικούς, φιλανθρωπι-

κούς και φιλεκπαιδευτικούς τομείς, λόγω της κάθεταις μείωσης των εσόδων της Αδελφότητας από την απώλεια της διαχείρισης των νεκροταφείων και την απώλεια των κεφαλαίων που είχε δεσμεύσει και επενδύσει για την ίδρυση και λειτουργία τους.

Επίλογος

Το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας ιδρύθηκε την περίοδο της Τουρκοκρατίας, με σκοπό να καλύψει ανάγκες της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Η λειτουργία του, παράλληλα με τη λειτουργία Ιερών Ναών, εκπαιδευτηρίων και ευαγών ιδρυμάτων αποτέλεσε ένα πρόσθετο ισχυρό μέσο καταξίωσης και προβολής των Ελλήνων στα πλαίσια του ανταγωνισμού τους με τις άλλες εθνότητες της πόλης, αλλά και διαφοροποίησής τους μέσα από τις περιθάναιες τελετές και τα επιτύμβια καλλιτεχνήματα. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι η ίδρυση του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας υπήρξε, επιπρόσθετα, προϊόν προσαρμογής στον νέο νόμο του τουρκικού κράτους «περί ιδρύσεως και λειτουργίας νεκροταφείων», που μιμήθηκε ανάλογα νομοθετήματα χωρών της Ευρώπης.

Το δεύτερο σύγχρονο νεκροταφείο της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας, που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη πριν από το τέλος του 19^{ου} αιώνα για την κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού των δυτικών συνοικιών, ήταν το νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής.

Αμφότερα τα νεκροταφεία ιδρύθηκαν από τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ανδρών Θεσσαλονίκης,

Το νεκροταφείο και ο Ιερός Ναός της Αγίας Παρασκευής στις δυτικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης (Αρχείο Θ.Ι. Δαρδαβέση).

στα πλαίσια σύμβασης που συνομολογήθηκε το 1875 με την Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα και λειτούργησαν υποδειγματικά υπό την ευθύνη της μέχρι την περίοδο του μεσοπολέμου.

Η Αδελφότητα ανέλαβε την πρωτόφαντη για την εποχή ευθύνη της εμπλοκής της με την ίδρυση και λειτουργία κοιμητηριακών χώρων, χωρίς υπεκφυγές και χωρίς να διατυπώσει επιφυλάξεις. Ο λόγος της άμεσης αποδοχής της συγκεκριμένης πρότασης, θα μπορούσε να αποδοθεί στην, από καιρό, καλλιέργεια της ιδέας να επενδύσει η Αδελφότητα κεφάλαια σε κάποιο παραγωγικό τομέα. Το σκεπτικό είχε χαρακτηριστικά επιχειρηματικότητας και επίκεντρο την επιδίωξη αφενός να διασφαλιστεί και να αξιοποιηθεί το αποθεματικό της κεφάλαιο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και αφετέρου να πολλαπλασιαστούν τα έσοδά της, με στόχο τη συνεχή διεύρυνση του φιλανθρωπικού της έργου. Σε κάθε περίπτωση το θεμέλιο οποιασδήποτε επιδίωξης ήταν το συμφέρον της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα. Ενδεικτικά αναφέροντας, η Αδελφότητα εξέτασε, αμέσως μετά την ίδρυσή της το 1871, ιδέες και προτάσεις μελών της για ανέγερση και λειτουργία σύγχρονου ξενοδοχείου στη Θεσσαλονίκη, δημιουργία τυπογραφείου, εκμετάλλευση λατομείων και άλλες.

Για διάφορους λόγους οι προτάσεις αυτές δεν ευδοχώθηκαν ή δεν πρόλαβαν να ευοδωθούν, ίσως γιατί, στο μεταξύ, προέκυψε το θέμα των νεκροταφείων. Οι συζητήσεις, όμως, επί των συγκεκριμένων προτάσεων καλλιέργησαν το ενδεδειγμένο κλίμα στα μέλη της Αδελφότητας, που συνεισέφερε στην άμεση ανάληψη της ευθύνης για την ίδρυση και λειτουργία κοιμητηριακών χώρων.

Η Αδελφότητα επιδόθηκε στο έργο της ίδρυσης και λειτουργίας των νεκροταφείων με ζήλο και υπευθυνότητα, επενδύοντας το σύνολο του αποθεματικού της κεφαλαίου το έτος 1875, δανειζόμενη από τρίτους και διαχειριζόμενη, με συνέπεια, κάθε δωρεά σε χρήμα ή σε είδος. Σύντομα, λειτούργησε πρώτα το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας και λίγο αργότερα το νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής, τα οποία μετά πάροδο λίγων ετών άρχισαν να αποδίδουν ικανοποιητικά έσοδα. Από τα συγκεκριμένα έσοδα μέρος επενδύονταν για τη συνεχή βελτίωση των υποδομών των νεκροταφείων, μέρος αποταμιευόταν για την επανασύσταση του αποθεματικού κε-

φαλαίου και τα υπόλοιπα για την άσκηση ευρύτατου φιλανθρωπικού, κοινωνικού, φιλεκπαιδευτικού και πατριωτικού έργου.

Το 1931 ψηφίστηκε ο νόμος 5148, που οδήγησε στην απομάκρυνση της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών από τη διοίκηση και τη διαχείριση των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης. Το πλήγμα για το ιστορικό αυτό σωματείο της μακεδονικής πρωτεύουσας ήταν μεγάλο, για τους εξής βασικούς λόγους:

1. Υπήρξε αιφνιδιαστική και ολοσχερής απώλεια (στην ουσία αφαίρεση) του μεγαλύτερου μέρους των εσόδων της Αδελφότητας, που προέρχονταν από τη διαχείριση των νεκροταφείων, χωρίς να υπάρχουν δυνατότητες ή προοπτικές άμεσης αναπλήρωσής τους από άλλες πηγές.
2. Το αποθεματικό κεφάλαιο της Αδελφότητας είχε εκμηδενιστεί. Αρχικά είχε επενδυθεί για τη δημιουργία του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας και όταν μετά πάροδο πολλών ετών επανασυστάθηκε, εκμηδενίστηκε και πάλι λόγω της ομόφωνης απόφασης των μελών της να διατεθεί ολόκληρο, την περίοδο 1922-1930, για την κάλυψη των αναγκών των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, που είχαν εγκατασταθεί κατά χιλιάδες στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η προοπτική αναπλήρωσης του αποθεματικού κεφαλαίου χωρίς τα τακτικά έσοδα από τη διαχείριση των νεκροταφείων ήταν ανύπαρκτη.
3. Με την υποτιθέμενη «ασφάλεια» που προσέφεραν τα προϋπολογιζόμενα κατ' έτος έσοδά της από τα νεκροταφεία, η Αδελφότητα είχε συνάψει δάνεια και είχε δημιουργήσει διάφορες άλλες υποχρεώσεις για την ενίσχυση ευαγών ιδρυμάτων, για την αγορά οικοπέδου και την ανέγερση Μεγάρου στην πλατεία Αγίας Σοφίας, για την ανέγερση του Ιερού Ναού του Αγίου Παύλου και άλλα. Η ανταπόκριση στις υποχρεώσεις αυτές, με τα νέα οικονομικά δεδομένα, διαφαινόταν ιδιαίτερα δύσκολη.
4. Με βάση τα προαναφερθέντα οι δυνατότητες άσκησης φιλανθρωπικού έργου περιορίστηκαν στο ελάχιστο, με συνέπεια χιλιάδες άποροι της Θεσσαλονίκης που προσέβλεπαν και προσέτρεχαν στην Αδελφότητα για υποστήριξη να βρεθούν, αιφνιδιαστικά, ακάλυπτοι. Το μείζον, όμως, ζήτημα ήταν το ηθικό πλήγ-

Το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας τον Σεπτέμβριο του 2010 (Φωτογραφία Ν. Στυλιανίδη – Αρχείο Φ.Α.Α.Θ.).

μα που δέχθηκε η Αδελφότητα, η οποία ενώ επί δεκαετίες πρωταγωνιστούσε με συνέπεια και ευθυκρισία στα φιλανθρωπικά, ιατροκοινωνικά και εθνικά δρώμενα της πόλης, βρέθηκε αποδυναμωμένη αφενός αιφνιδιαστικά και αφετέρου με τρόπο που έδειχνε αγνωμοσύνη και διάθεση «τιμωρίας». Παράλληλα έγινε αμέσως έκδηλη η απουσία κάποιου συντεταγμένου σχεδίου από την Πολιτεία για υποκατάσταση του έργου της Αδελφότητας στη Θεσσαλονίκη είτε από κάποιον άλλο φορέα, είτε με κάποιο κρατικό μηχανισμό.

Το ζήτημα των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία έκφανση των πολιτικών παθών, που κυριαρχούσαν την περίοδο του μεσοπολέμου. Θα μπορούσε, επίσης, να αναχθεί ως παράδειγμα προς αποφυγή της κακοδαιμονίας των αντιπαραθέσεων, που διαχρονικά διαιρεί τους Έλληνες και δεν τους επιτρέπει να μεγαλουργήσουν ομονοούντες και συνεργαζόμενοι.

Άλλωστε, προσεγγίζοντας κριτικά τα Πρακτικά των συνεδριάσεων του Δ.Σ. και της Γ.Σ., καθώς και άλλες αρχειακές πηγές της Αδελφότητας της περιόδου εκείνης διαφαίνεται ότι η Φ.Α.Α.Θ., που ήταν πλαισιωμένη από ευπρεπείς, νομοταγείς και αγαθούς πολίτες, δεν θα αντιδρούσε στην ψήφιση και την εφαρμογή του νόμου 5148

εάν συνέτρεχαν, μεταξύ άλλων, τα εξής:

1. Πρόβλεψη για εύλογη αποζημίωση προς την Αδελφότητα έναντι των σημαντικών κεφαλαίων που είχε επενδύσει για την ίδρυση των νεκροταφείων. Είναι αυτονόητο ότι το ποσό της αποζημίωσης θα επενδυόταν κατάλληλα, ώστε να προκύψουν ασφαλή έσοδα για την άσκηση προγραμματισμένου φιλανθρωπικού έργου.
2. Πρόβλεψη για εφαρμογή του νόμου όχι άμεσα, αλλά μετά παρέλευση κάποιου χρόνου, ώστε στο μεσοδιάστημα να τακτοποιηθούν οικονομικές εκκρεμότητες προς τρίτους και να υπάρξει προσαρμογή στα νέα δεδομένα.
3. Ευπρεπής αντιμετώπιση της Αδελφότητας από τα Όργανα της Πολιτείας ως μία μικρή αναγνώριση προσφοράς πολλών δεκαετιών στα κοινά και όχι αντιμετώπιση που ήταν προσβλητική για τους διοικούντες και τα μέλη της.

Ατυχώς τίποτα από τα προαναφερθέντα δεν τέθηκε έστω προς συζήτηση με συνέπεια το γνωστό αποτέλεσμα για τους αναξιοπαθούντες της Θεσσαλονίκης και για την Αδελφότητα. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι η εμπειδωμένη στα μέλη της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών Θεσσαλονίκης αντίληψη περί κοινωνικής αλληλεγγύης, η μαχητικότητά τους και το κύρος της,

που ήταν εδραιωμένο στη συνείδηση των περισσότερων Θεσσαλονικέων, την οδήγησαν σταδιακά σε ανάκαμψη και σε άσκηση, εκ νέου, πολύπλευρου φιλανθρωπικού έργου τα επόμενα χρόνια, που συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας με τρόπο καινοτόμο.

Το ζήτημα των νεκροταφείων της Ευαγγελίστριας και της Αγίας Παρασκευής δεν έπαψε ποτέ να απασχολεί την Αδελφότητα, γιατί αμφότερα αποτελούν ιστορικούς τόπους για τη Θεσσαλονίκη και συνδέονται με το έργο και την παρουσία της στην πόλη. Το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας, ειδικότερα, παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός μνημείου και δυνατότητες να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία της Θεσσαλονίκης του 19^{ου} αιώνα. Για τους λόγους αυτούς επιβάλλεται η συστηματική μελέτη στοιχείων που αφορούν στην ίδρυση και τη λειτουργία του, η συντήρηση των υποδομών και των ταφικών μνημείων που υπάρχουν στον χώρο του και, τέλος, η ανάδειξή του.

Για το νυν Διοικητικό Συμβούλιο της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών Θεσσαλονίκης η πρόταση που καταθέτει, είναι η δημιουργία στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας ενός ιστορικού θεματικού πάρκου στα πρότυπα άλλων χωρών. Προς την κατεύθυνση αυτή συντονίζει τις προσπάθειές του, επιζητεί τη συνεργασία κάθε εμπλεκόμενου φορέα και ευελπιστεί στην υλοποίησή του.

Βιβλιογραφία

1. Βαβούσκος Κ. Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών και το ζήτημα των παλαιών νεκροταφείων (Ευαγγελίστριας και Αγίας Παρασκευής) Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα Διηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης 2001, 22: 215-219.
2. Βλαχόπουλος Ι, Χριστιανόπουλος Ντ, Τσίτσος Δ. Τα γλυπτά της νεότερης Θεσσαλονίκης. Διαγώνιος 1969, 20.
3. Δαρδαβέσης Θ. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Τα Διοικητικά Συμβούλια και οι Διατελέσαντες Πρόεδροι, 1871-2010 (Β' Έκδοση). Θεσσαλονίκη: Φ.Α.Α.Θ. 2010:

15-19, 44-45.

4. Ζαφείρης Χρήστος. Θεσσαλονίκη Τοπογραφία. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2006: 59-84.
5. Κακούλιδου Ε. Τα Ελληνικά Ορθόδοξα Νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης το 19^ο αιώνα. Στο: Μακεδονικά. Α. Βαβρίτσα, Α. Βακαλόπουλου, Γ. Θεοχαρίδη, Δ. Κανατούλη, Φ. Πέτσα (Επιμ.). Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 1982, 2: 391-420.
6. Κακούλιδου Ε. Νεκροταφείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης Ευαγγελίστρια. Μέρος Α': Θεσσαλονίκη: Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας, 1985: 9-13.
7. Σταύρου Δ. Συμβολή εις την διδασκαλίαν περί νομικών σχέσεων επί των κοιμητηρίων. Εν Αθήναις 1935.
8. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Αρχείο Λογοδοσιών των περιόδων 1889-1992, 1896-1898, 1899, 1918, 1931, 1932, 1933.
9. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Κανονισμός της εν Θεσσαλονίκη Φιλοπτώχου Αδελφότητος, επιψηφισθείς τη 11 Νοεμβρίου 1894. Εν Λειψία 1894: 23-32.
10. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Εσωτερικός Κανονισμός του Νεκροταφείου «Ευαγγελίστρια». Εν Θεσσαλονίκη 1908.
11. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Αρχείο – Φάκελος 6: Γενικές Συνελεύσεις Φ.Α.Α.Θ.: 1871-1925.
12. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Αρχείο – Φάκελος 7: Γενικές Συνελεύσεις Φ.Α.Α.Θ.: 1926-1945.
13. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Αρχείο – Φάκελος 52: Κοιμητήρια και Ιερός Ναός Ευαγγελίστριας.
14. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Αρχείο – Φάκελος 53: Κοιμητήρια και Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής.
15. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Κοινά Βιβλία Πρακτικών Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Γενικών Συνελεύσεων της περιόδου 1871-1930.
16. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου της περιόδου 1931-1940.
17. Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Μια ιστορία δίχως τέλος. Συμπλήρωσις 120 ετών. Θεσσαλονίκη: Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, 1991.
18. Χεκίμογλου Ε., Σατραζάνης Α. Παλαιότεροι Νεκροταφειακοί Χώροι της Ελληνορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης. Στο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Ταφές και Κοιμητήρια. Πρακτικά Η' Επιστημονικού Συμποσίου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press 2005: 91-126.
19. Χεκίμογλου Ε. Ο Νικόλαος Μάνος και ο μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών και University Studio Press, 2010: 520-523, 530-531, 599, 627-640, 647-651.
20. Χριστοδούλου Ν. Ο Άγιος Παύλος εις Θεσσαλονίκην και το ναϊδριόν του. Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη 1950: 215-219.

Τὰς μεταβολὰς τῆς τύχης γενναίως ἐπίστασο φέρειν

Τις μεταπτώσεις τῆς τύχης μάθε νὰ τις υποφέρεις με γενναιότητα

Περίανδρος